

Ove Rasmussen:

Skrøws – og andre jyske våbenhusbetegnelser

For omkring 1000 år siden antog danskerne en ny religion – vistnok uden større sværds slag og uden en massiv indvandring af fremmede, der førte den nye religion med sig. Den nye religion satte sig synlige spor i det danske sprog i form af en række låneord, de fleste fra oldengelsk eller oldsaksisk. Det gælder ord som *kirke*, *biskop*, *degn*, *dåb*, *præst*, *almisse*. Alle er de blevet fællesdanske ord, og ingen opfatter dem længere som fremmedord.

Omkring år 1200 havde den nye religion også sat sig synlige spor i landskabet i form af omkring 2000 sognekirker. De ældste landsbykirker¹ var helt enkle og bestod kun af skib og kor, det første for menigheden, det andet for gejstligheden. Og sådan har billedet formentlig i det store og hele været i Jylland til ind i 1400-tallet². Der er ganske vist fra 1200- og 1300-tallet bl.a. på Sjælland fundet spor af våbenhustilbygninger³, men først omkring reformationen har de allerfleste kirker været forsynet med sådanne tilbygninger, der altså for størstedelens vedkommende antages at være opført i løbet af 1400-tallet, de fleste måske endda først i sidste halvdel af århundredet.

Det er navngivningen af disse tilbygninger, der skal behandles i denne artikel. Den har sit udspring i en forespørgsel fra Jysk Ordbogs meddeler fra Kvong, som undrede sig over, at man på hans hjemegn syd for Ringkøbing Fjord kaldte våbenhuset for *skrøws*. Meddeleren, der er født i 1911 kunne bedyre, "at far og mor og alle andre brugte ordet konsekvent".

¹ Jf. M. Mackeprang: Vore Landsbykirker (1920).

² Jf. Nordisk Kultur.XXIII.160, 165.

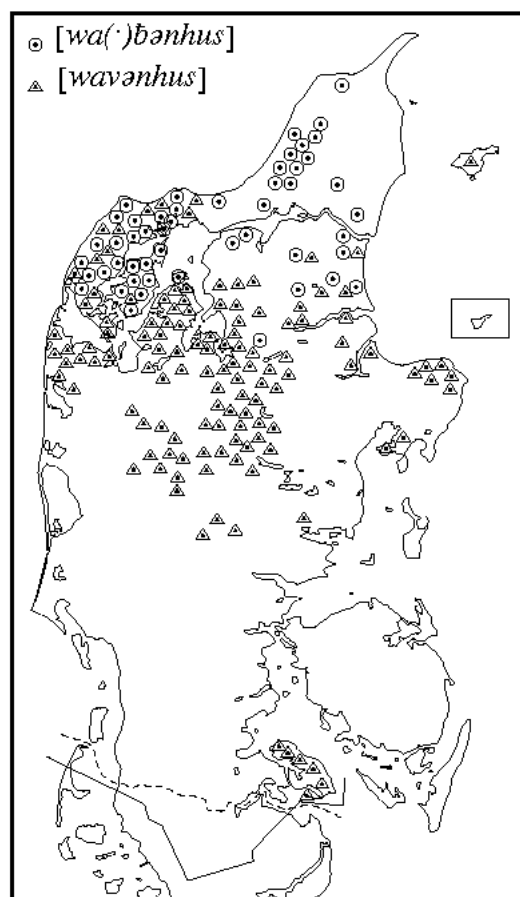
³ Danmarks Kirker. Sønderjylland. Tilføjelser og Rettelser (1963) 104.

Ud over et materiale på ca. 200 belæg i Jysk Ordbogs seddelkartotek bygges der i det følgende på besvarelser af spørgelister udsendt i 1950'erne. Vi modtog dengang ca. 400 besvarelser fra meddelere, der var født omkring 1880-90, og endnu i denne generation var såvel formen *skrøws* som en række andre dialektale betegnelser for våbenhuset velkendte. Normalt rækker ordbogens kilder ikke længere tilbage end til ca. 1700, da vi forud for den tid normalt kun ser sparsomme gennemslag af dialekterne i de overleverede kilder. Takket være det imponerende værk *Danmarks Kirker*⁴, der ofte gengiver lokale former fra dokumenter, regnskabsbøger etc., har det imidlertid været muligt at supplere det foreliggende ordbogsmateriale med ældre dialektale våbenhusbetegnelser fra ca. 70 sogne, hovedsagelig fra 1600-tallet.

Våbenhus

Betegnelsen 'våbenhus' var i 1950'erne kendt og brugt overalt i Jylland, men synes i størstedelen af Vestjylland samt i Syd- og Sønderjylland (bortset fra Als) at være et nyere ord.

I Nord-, Midt- og Østjylland samt på Als, hvor ordet er enerådende som våbenhusbetegnelse, optræder det i en række ældre former, hvor første sammensætningsled udtales med *a* og ikke som på rigsmålet med *å*. Mest udbredt er former, der kan normaliseres 'vabenhus' (se kort 1)⁵. Men i store dele af området er der udviklet en sideform, normaliseret 'vabelhus' (se kort 2); denne form er endda blevet eneherskende på Samsø og dominerer i Han-herrederne⁶.

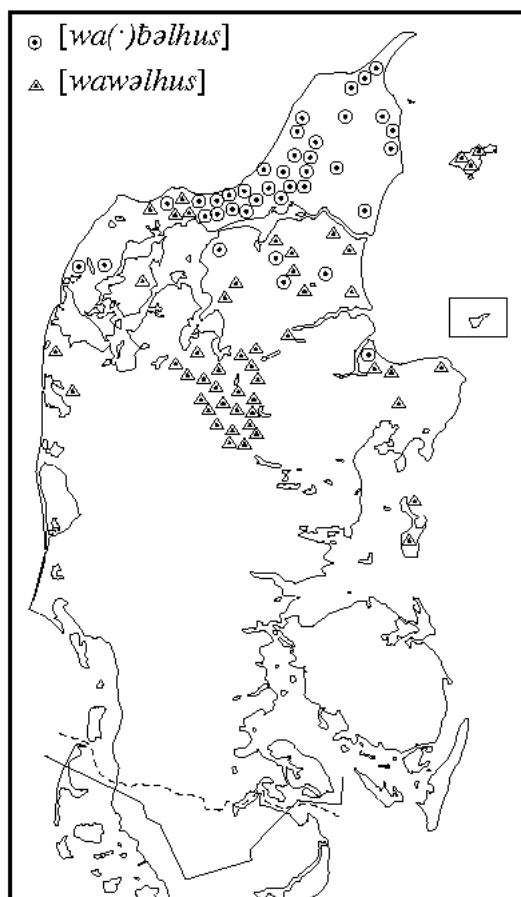
Kort 1. 'vabenhus'

⁴ *Danmarks Kirker* (1933 ff.) Iff. Udg. af Nationalmuseet.

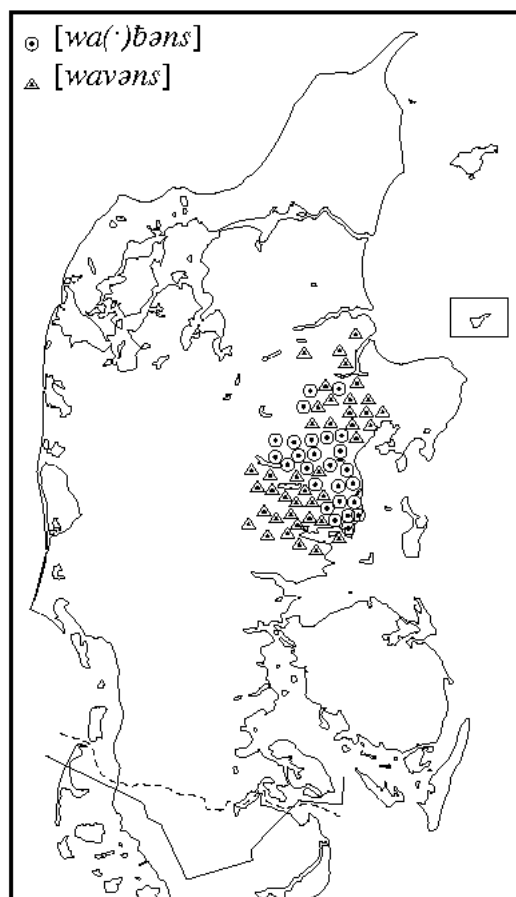
⁵ Her og i det følgende er der ikke taget hensyn til enkeltstående udtalevarianter.

⁶ En udvikling af *-en* > *-el* er velkendt i jysk fra ordene *sammen* > *sammel* og *(i)gennem* > *(i)gemmen* > *(i)gemmel*.

I den øvrige del af 'våbenhus'-området, dvs. en stor del af Midt-østjylland, er sidsteledet af et opr. 'vabenhus' reduceret, så at vi her har fået former, der kunne normaliseres 'vabens' (se kort 3)⁷. Tilsvarende er der fra et par sogne i den sydlige del af dette område (Hads herred og Voer herred) afhjemlet en reduceret form af 'vabelhus':

Kort 2. 'vabelhus'

Kort 3. 'vabens'

wawwels – og fra 3 sogne sammesteds (i herrederne Ning, Hjelslev og Voer) er optegnet *wammels*. Som sideform til 'vabenhus' er der endelig fra 4 sogne på Als afhjemlet den påfaldende form *valmhus*.

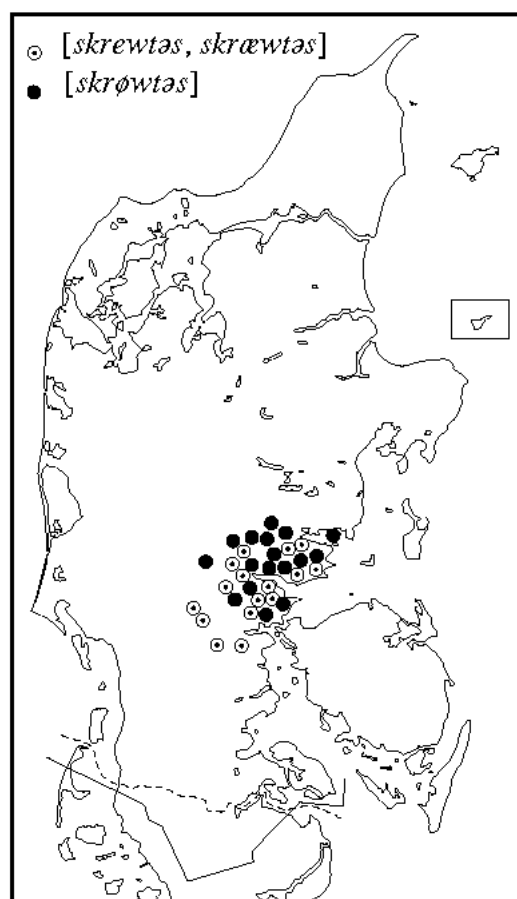
Formerne med *a* stemmer fint overens med den gammeldanske form *wapnehws*⁸ (fra en bibeloversættelse i slutningen af 1400-tallet). Disse former må uden tvivl være udviklet helt upåvirket af rigsmålet, og de har fjernet sig så meget fra rigsmålets 'våbenhus', at de dialekttalende næppe i nyere tid kan have haft nogen fornemmelse af, at ordet 'våben' indgår i sammensætningen.

⁷ En tilsvarende reduktion er velkendt fra f.eks. ordet *bryggers* udviklet af *bryggerhus*.

⁸ C.Molbech: Dansk Glossarium (1857) 251.

Skriftehus

I det følgende skal vi se nærmere på de ældre dialektale betegnelser for våbenhus i Vest-, Syd- og Sønderjylland. Umiddelbart syd for det omtalte midtøstjyske 'vabens'-område støder vi på formerne *skrøwtēs* og *skrewtēs* (sporadisk også optegnet *skræwtēs*), alle normaliseret 'skriftes' (se kort 4). Disse former afspejler et oprindeligt 'skriftehus', hvor sidsteledet -hus er svækket til -es. Denne form er helt dominerende i sydøstjysk mellem Horsens og Kolding fjorde. Allerede fra tiden omkring 1600 har vi overleveret en form, der uden tvivl svarer til den nuværende i dette område: i biskop Jacob Madsen Veiles visitatsbog omtales et *stenger skrefftis*⁹, dvs. et våbenhus opført i bindingsværk¹⁰. Skrivemåden står formentlig for en udtale *skrewtēs*. Jacob Madsen var født i Vejle 1538 og havde sin skolegang der og i Ribe (senere i Odense og Viborg); fra 1557 var han præst ved Domkirken i Ribe, indtil han 1587 blev biskop over Fyns stift.

Kort 4. 'skriftes'

Der kan næppe være tvivl om, at han har hørt den anvendte våbenhus-betegnelse i sin barndom på Vejle-egnen – hvor formen altså endnu ca. 400 år senere var gængs.

Muligvis har betegnelsen tidligere haft en videre udbredelse. I Skast herreds tingbog¹¹, hvis skriver ofte fører dialektale træk fra Esbjerg-Varde egnen i pennen, optræder i 1637 (s.157) *schrøbtisdøren* (= våbenhusdøren). Det vil være rimeligt at antage, at skrivemåden

⁹ Den tredie fyenske evangeliske Biskops, Mester Jakob Madsens Visitatsbog. Efter Originalen i Odense Bispearchiv udg. af A. Crone (1853).178.

¹⁰ Jf. Otto Kalkar: Ordbog til det ældre danske Sprog (1881 ff.) IV.108.

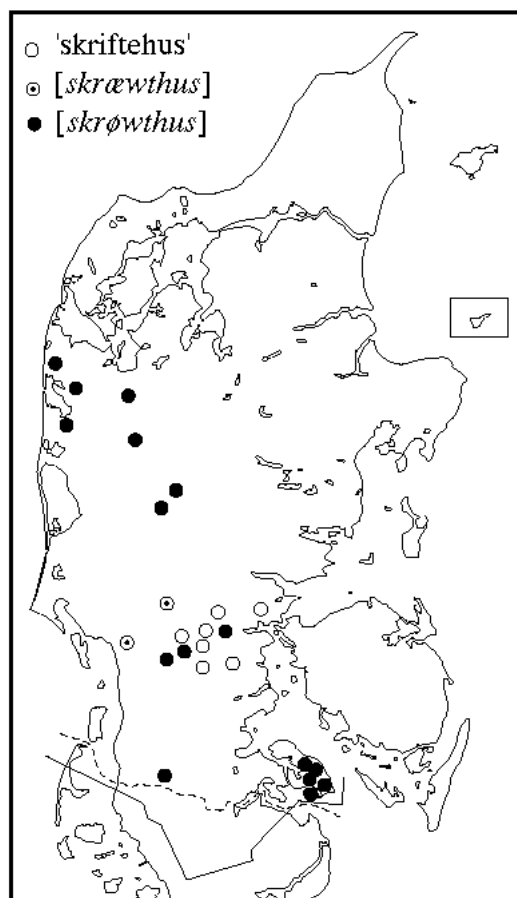
¹¹ Skast herreds tingbog 1636-40 (Udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie 1954-1969). Denne afhjemling såvel som de følgende ældre sydvest- og vestsønderjyske afhjemlinger er ikke medtaget på kort 4.

shrøbtis- svarer til en udtale *skrøwtes* eller *skröwtes*; når skriveren senere (i 1639, s. 166) kalder våbenhuset *schrifftsens*¹², kan man formode, at han er blevet sig bevidst, at der bag udtaleformen skjuler sig et 'skrifte-'.

Tilsvarende former forekommer sporadisk i enkelte andre ældre kilder fra sydvestjysk og fra den nordlige del af vestsønderjysk; således i 1618 fra Sdr. Omme (regnskab vedr. Sdr. Omme kirke)¹³ *Schrøffften*, 1644 fra Brøns *Schreudtzen*¹⁴, ca. 1700 fra Sdr. Bork *Skrøuts*¹⁵, ca. 1700 fra Ribe *Skrevts*¹⁶; måske er det den samme form, der allerede 1603-04 skrives *Skreffuitze*¹⁷.

Hvis de anførte former faktisk gengiver en stærkt reduceret udtale af 'skriftehus', tyder det på, at denne betegnelse tidligere har haft en videre udbredelse mod vest og sydvest.

En udtale uden svækkelse af sidsteledet, skrevet *skrøwthus*, *skræwthus* og normaliseret 'skriftehus', er optegnet noget videre omkring (se kort 5). De spredte afhjemlinger i Vestjylland stammer alle fra yngre kilder og kan tænkes påvirket af den i området dominerende betegnelse 'skrivehus', jf. ndf. De ret tætte afhjemlinger fra Sydjylland kunne derimod igen være vidnesbyrd om en tidligere større udbredelse af de ovenfor behandlede former med reduceret sidsteled; de fleste afhjemlinger i dette område stammer fra Danmarks Kirker

Kort 5. 'skriftehus'

¹² Som påvist af Boel Bøggild-Andersen (i Ord&Sag.1982.23 ff. og i Selskab for Nordisk Filologi. Årsberetning 1987-89.61 ff) er skriveren meget bevidst omkring sin ortografi og bestræber sig på at anvende en ikke-dialektal skriftnorm.

¹³ Citeret efter I. Karstoft: Fra det nedlagte S. Omme-Hoven Pastorat (1948) 98.

¹⁴ Danmarks Kirker.XXI.1222.

¹⁵ Ms. ved Ancher Sørensen Anchersen.GkS.773, folio.

¹⁶ Ms. ved Peder Nielsen Terpger. GkS.773, folio.

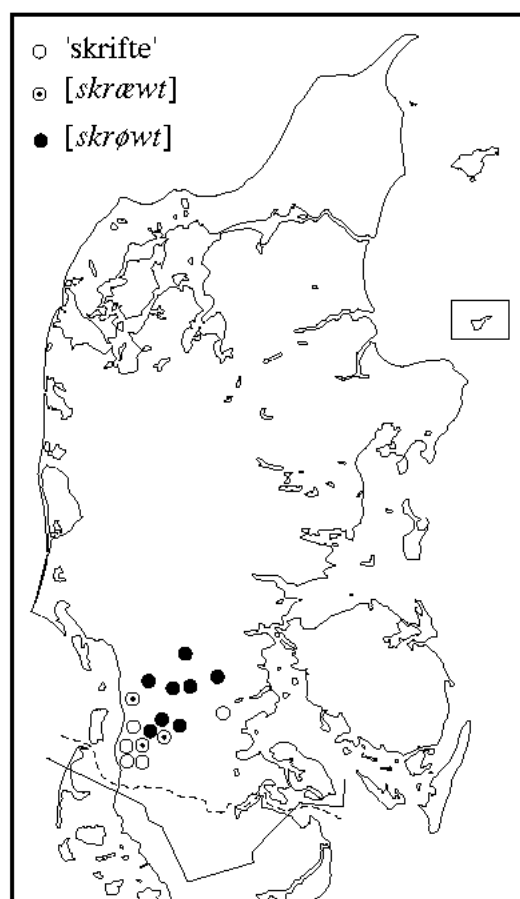
¹⁷ Danmarks Kirker.XIX.728 (Ribe S.Katrine kirke).

(vedr. tiden efter 1600, den ældste forekomst vedrørende Malt kirke endda fra 1593), men de er i værket gengivet i den normaliserede form 'skriftehus' (kort 5), der ikke røber noget om udtalen.

På Sydals, hvor *skröwthus* konkurrerer med *vawnhus* og *valmhus*, er betegnelsen 'skriftehus' iflg. Danmarks Kirker (bd. XXIII s. 2407) kendt fra Lysabild fra midten af 1700-tallet, mens de to andre anførte betegnelser kun kendes fra kilder efter 1900. Selv om vi ikke har ældre alsiske afhjemlinger, kan forekomsten af 'skriftehus' på Als muligvis tages som vidnesbyrd om, at betegnelsen tidligere har været kendt også syd for Kolding. Det er altså ikke usandsynligt, at betegnelsen 'skriftehus' sammen med den reducerede form 'skriftes' har været gængs i et sydøstjysk område fra Horsens til Christiansfeld.

Helt isoleret er forekomsten i Hostrup¹⁸ i det sydvestlige Sønderjylland, hvor de gamle iflg. Ottsen kaldte våbenhuset *Skröwwthus*, en betegnelse der dog næppe kan have været gængs i dialekten, som ellers anvender 'karnhus', jf. ndf.

I tilslutning til det sydøstjyske 'skriftehus'-område strækker sig ned i det vestlige Sønderjylland et bælte med de yderligere reducerede former *skröwt* og *skræwt* (se kort 6), normaliseret 'skrifte'. På kortet er medtaget formen 'skrifte', der ligesom 'skriftehus' (kort 5) repræsenterer normaliserede gengivelser i Danmarks Kirker (den ældste afhjemling fra 1629 vedrører Mjolden kirke¹⁹). Disse stærkt reducerede former kan vel tænkes udviklet af formerne *skrewtes*, *skrøwtes*, der ved yderligere svækkelse af sidsteleddet bliver til *skrewts*, *skrøwts*, hvorpå det udlydende -s kan være svundet i den ubekvemme trekonsonantgruppe [-wts].

Kort 6. 'skrifte'

¹⁸ M.B.Ottens: Hostrup-Dansk (1961 ff.) II.2.86.

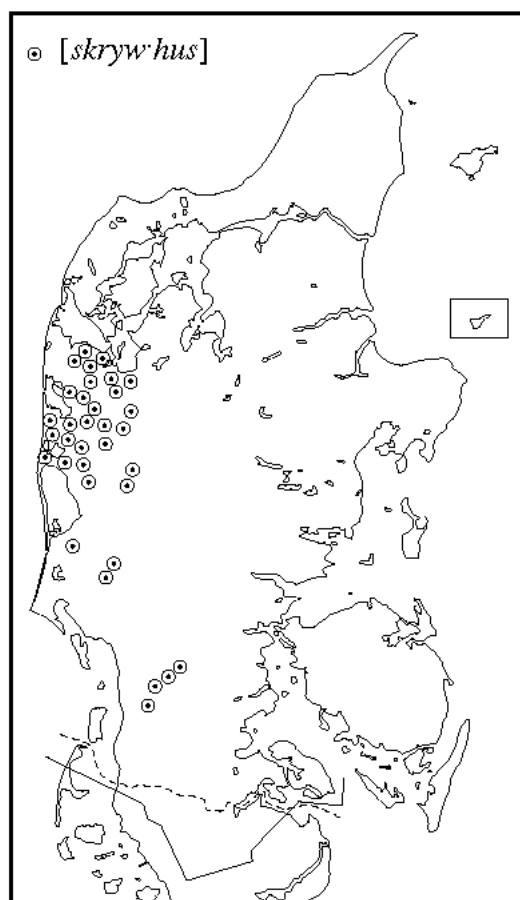
¹⁹ Danmarks Kirker.XXI.1445.

Skrivehus

I Vestjylland mellem Limfjorden og Ringkøbing Fjord støder vi på betegnelsen *skrywwhus* (sporadisk også skrevet *skrøwhus*), som kan normaliseres 'skrivehus'. Som det ses af kort 7, er ordets centrale område det vestlige Hardsyssel (næsten ned til Skern å) – undtagen det nordvestligste hjørne, der ligesom det østlige Hardsyssel har 'vabenhus' (kort 1). I det centrale udbredelsesområde er den ældste af-hjemling optegnet i Vejrum 1870.

Det er desværre ikke muligt ved hjælp af Danmarks Kirker at opspore evt. ældre belæg, da bindet med Ringkøbing amt endnu ikke er udgivet. Men hvis ordet – som det synes at fremgå af kort 7 – har været kendt også i Sydvestjylland (og det vestlige Sønderjylland), tør man måske antage, at der bag formen *Schriffehusitt* fra Tistrup²⁰ 1665 skjuler sig en udtale som den nuværende.

Også denne form har i et område fået svækket sidsteledet til *-es*. Det gælder den allersydligste del af Hardsyssel, Sydvestjylland og den nordvestlige del af Sønderjylland. Her optræder den form, som af meddeleren fra Kvong blev skrevet *skrøws* (se kort 8). I dette område støder vi på former af 'skrivehus' med reduceret sidsteled *skryww(e)s*, *skrøww(e)s*, *skröww(e)s*,²¹ normaliseret 'skrives'. I sydvestjysk og sønderjysk er desuden sporadisk optegnet *skræww(e)s*. Formerne med *-y-* i den sydlige del af Hardsyssel må regnes for overgangsformer mellem *skrywwhus* og *skrøwwes*.

Kort 7. 'skrivehus'

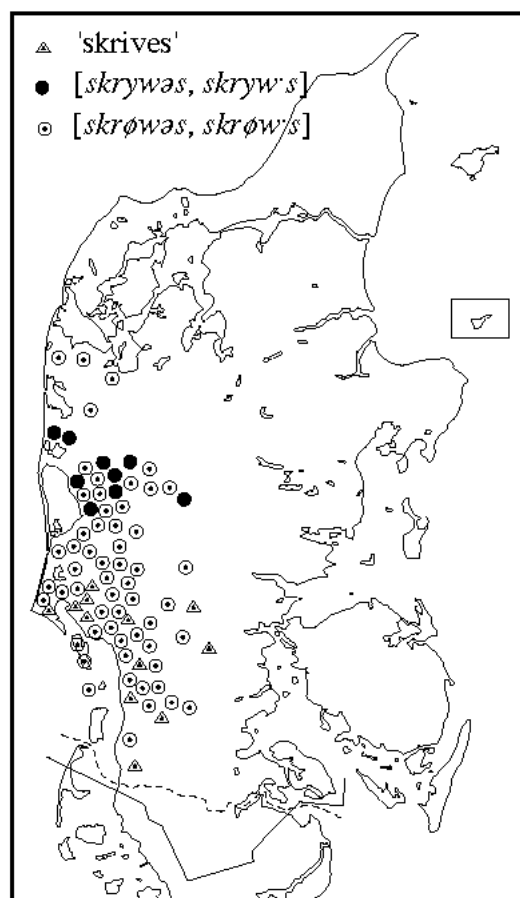
²⁰ Danmarks Kirker.XIX.1498.

²¹ Fra Fanø er desuden optegnet [*skröw(w)st*], der snarest må forklares som en sammenblanding af [*skröwws*] og [*skröwt*].

Den reducerede form er kendt tilbage til 1600-tallet; fra Ballum således 1627 *skrøvs*²² (hvis formen da ikke er normaliseret af udgiveren), fra Tislund 1646 *skrøffuiset*²³ og fra Toftlund 1695 *Skrøvssett*²⁴.

På kortet er desuden medtaget en række ældre belæg fra 1600- og 1700-tallet, der optræder med en ortografi, som må formodes at afspejle skrivernes normaliseringsbestræbelser (fx 1642 *skriffeset* Bække²⁵, 1653 *schrefferset* Øse²⁶, 1668 *schriffesen* V.Nykirke²⁷, 1686 *skrefsen* Daler²⁸).

På baggrund af ovenstående vil det være rimeligt at regne med, at 'skrivehus' (sammen med den reducerede form 'skrives') i al fald fra ca. 1600 har været den gængse våbenhusbetegnelse i et stort vestjysk område fra Limfjorden i nord til Skærbæk i syd.

Kort 8. 'skrives'

Karnhus

I Sønderjylland er 'karnhus' (se kort 9) den dominerende betegnelse – og i størstedelen af området tilmed enerådende. Det gælder dog ikke Als, hvor ordet kun er afhjemlet fra Kegnæs sogn. Den ældste afhjemling af 'karnhus' er fra 1634 og vedrører Hjordkær kirke i Rise herred²⁹. Fra en række andre østsønderjyske sogne er betegnelsen iflg. Danmarks Kirker velafhjemlet op igennem 1600- og 1700-tallet.

²² Danmarks Kirker.XXI.1406.

²³ Danmarks Kirker.XX.911.

²⁴ Danmarks Kirker.XX.831.

²⁵ Danmarks Kirker XIX..2394.

²⁶ Danmarks Kirker. XIX.1605.

²⁷ Danmarks Kirker.XIX.1718.

²⁸ Danmarks Kirker.XXI.1339.

²⁹ Danmarks Kirker.XXII.1820. I Danmarks Kirker XXI optræder ganske vist karnhus vedr. Ubjerg kirke citeret fra tiden o. 1590 efter I.L. Jessen: Gemeinde-Chronik (1897 ff.) Kilden forekommer imidlertid usikker, idet Jessen antages at bygge på en tabt kronik fra 1600-tallet.

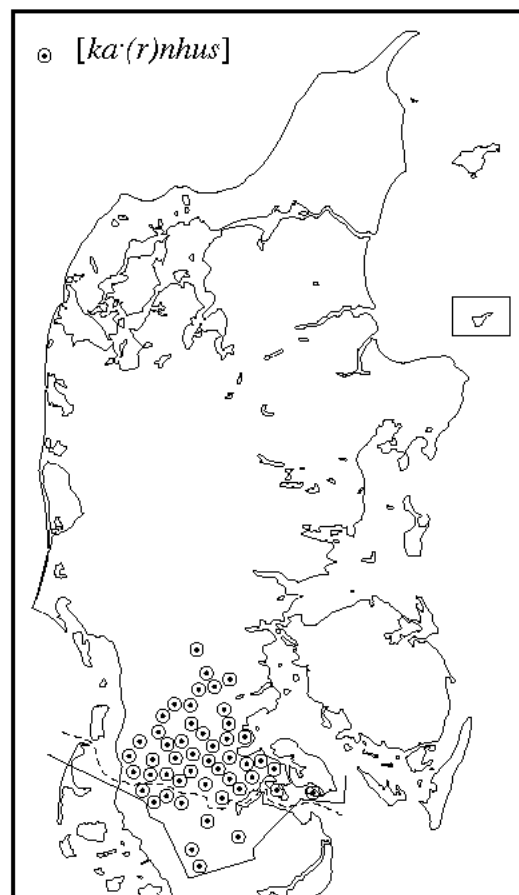
I det vestlige Sønderjylland konkurrerer ordet med 'skrifte' (kort 6) og 'skrivehus' (kort 8). I Danmarks Kirker ses disse benævnelser da også 6 steder anvendt om ét og samme våbenhus, som et halvt eller helt århundrede senere benævnes 'karnhus': Møgeltønder³⁰ har således 1615 *Schröffnizen*, 1626 *skrifthuset*, men 1679 *karnhuset*; Tislund³¹ 1646 *skrøffuiset*, men 1806 *karnhuset*; Brede³² 1685 *Skrøfttet*, men 1798 *Karnhuset*; Daler³³ 1686 *skrefsen*, men 1732 *karnhuset*; Arild³⁴ 1688 *Skriffzen*, men 1822 *Karnhuset*; Toftlund³⁵ 1695 *Skrøvssett*, men 1812 *Karnhus*.

Det vil derfor være rimeligt at antage, at 'karnhus' fra østsønderjysk i løbet af 1700-tallet har bredt sig ind i det sydvestlige Sønderjylland på bekostning af et ældre 'skrifte' eller 'skrivehus'.

Ord og sag

Våbenhuset var – modsat selve kirkerummet – ikke et helligt område og kunne derfor anvendes til forskellige formål, hvilket også fremgår af de anvendte våbenhusnavne. Anvendelsen af rummet til deponering af våben, der ikke måtte medbringes i kirken, er blevet afgørende for rigsmålsbenævnelsen.

Når man i de syd- og sønderjyske områder på kort 4-6 har anvendt betegnelserne 'skriftehus', 'skriftes' og 'skrifte', skyldes det givetvis, at bygningen har været anvendt til skriftemål. Den katolske kirke for-

Kort 9. 'karnhus'

³⁰ Danmarks Kirker.XXI.1300.

³¹ Danmarks Kirker.XX.911.

³² Danmarks Kirker.XXI.1488.

³³ Danmarks Kirker.XXI.1339.

³⁴ Danmarks Kirker.XXI.1267.

³⁵ Danmarks Kirker.XX.831.

pligtede ved Laterankonciliets beslutning 1215 enhver til mindst én gang om året at skrifte for sognepræsten som en forudsætning for syndsforladelse. Det påbudte skriftemål blev ganske vist afskaffet af Luther, der dog anbefalede skriftemålet som en frivillig handling. Ved siden af det private skriftemål havde man det såkaldt åbenbare (dvs. offentlige) skriftemål, hvor synderen måtte skrifte i menighedens påhør. Det åbenbare skriftemål var en hyppigt anvendt straf for samleje uden for ægteskab helt frem til 1767³⁶. Skriftemåls-institutionen har altså levet i bedste velgående, da våbenhusene i 1400-tallet er blevet almindelige, og der er god grund til at antage, at den bodfærdige har måttet stå skrifte her, før han eller hun fik adgang til kirken.

Om en sådan skik endnu er erindret af Peder Terpager, der var konrektor i Ribe og senere fra 1687 præst i Vester Vedsted, er uvist; måske har han kun hørt eller læst om en sådan tradition. Men omkring 1700 har han optegnet følgende: *Skrivte ... er det huus oc bygning ved kirken, som mand gaar igiennem ind i kirken. Saa kaldet, fordi, at de som fordum grovelig havde forseet sig, skulle der staa nogen tid, oc skrivte deris synder. ... Ret paa Jydske næfnes det Skrevts*³⁷.

De vestjyske former *skrywwhus*, *skrywwes*, *skrøwwes* lader sig næppe forklare som udviklet af 'skriftehus'; en udvikling fra 'skrøwthus' til 'skrøwts' med efterfølgende svind af -t- i trekonsonantgruppen -wts- til 'skrøws' kunne man ganske vist nok forestille sig; derimod forekommer en efterfølgende udvikling til 'skryws' og en art tilbagedannelse derfra til 'skrywhus' lidet sandsynlig.

Men hvis de vestjyske former repræsenterer en selvstændig dannelses 'skrivehus', er det nærliggende at antage en indholdsmæssig parallel mellem 'skrifte' og 'skrive'. Begge ord går jo tilbage til latinsk *scribere* = skrive, og navneordet 'skrifte' har nok oprindelig betydet 'foreskrevet bod'. Men 'skrive' i betydningen 'at foreskrive bod' er ikke kendt i dansk; det er det derimod i oldengelsk, hvor *scrīfan* kan have betydningen 'pålægge bod'. Det kan være fristende at antage, at 'skrive' i det vestjyske 'skrivehus'-område har været brugt i samme betydning, da man navngav våbenhusene her. Som nævnt i indledningen er en række af de tidlige låneord indlånt fra oldengelsk³⁸, og den geogra-

³⁶ jf. Dansk kulturhistorisk Opslagsværk (1991) II.851.

³⁷ Gl.kgl.Saml.773.I.

³⁸ Jf. Peter Skautrup: Det danske Sprogs Historie (1944 ff.) I.168. Jf. også Ellen Jørgensen: Fremmed Indflydelse under den danske Kirkes tidligste Udvikling (1908) 44 f. og 93.

fiske beliggenhed af 'skrivehus'-området taget i betragtning ville det måske ikke være helt urimeligt at gisne om en vestjysk import fra engelsk af 'skrive' i betydningen 'skrifte'.

Det sønderjyske 'karnhus' bærer vidnesbyrd om en anden brug af våbenhuset. Førsteleddet er antagelig indlånt fra tysk *karner* (= benhus)³⁹, jf. også engelsk *charnel*, *charnel-house* (= benhus, lighus). Når våbenhuset i Sønderjylland har fået betegnelsen 'karnhus', hænger det formentlig sammen med, at man her har opbevaret opgravede knogler fra kirkegården, når man genanvendte en gravplads. Våbenhuset er da også stedvis blevet kaldt *benhus*⁴⁰, ligesom våbenhuset ved Bedsted kirke (øst for Løgumkloster) i 1829 omtales som "*das sogenannte knockenhaus*"⁴¹.

Som anført ovenfor er betegnelsen 'våbenhus' kendt fra slutningen af 1400-tallet, altså fra den tid, da disse tilbygninger opførtes. De dialektale våbenhus-navne har vi som vist kunnet følge fra ca. 1600 – i det store og hele i områder, der svarer til de enkelte navnes nuværende udbredelse. Når disse navne således har kunnet overleve i 3-400 år, er der ingen grund til at tro, at de ikke skulle være taget i brug, allerede da våbenhusene blev opført 150-200 år tidligere. Er dette korrekt, står vi altså over for en senmiddelalderlig opdeling af landet i 1) et nordligt og østligt Jylland, der sammen med øerne har den nuværende rigsmålsbetegnelse 'våbenhus', medens 2) det vestlige og sydlige Jylland har dannet andre betegnelser – næppe fordi vest- og sønderjyderne har været ringere bevæbnet og mindre krigeriske, men fordi der her har været fokuseret på en anden brug af de nye tilbygninger til kirkerne.

³⁹ Jf. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm (1854 ff.) II.607 og V.605.

⁴⁰ Jf. Spectator.III.430, H.F.Feilberg: Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål (1886 ff.) IV.33 og Sønderjyske Aarbøger (1931) 253.

⁴¹ Danmarks Kirker.XXII.61.